

tekst:
Hans Buesink

In sommige duingebieden heeft men te maken met een sterke vergrassing, in andere delen krijgen juist de struiken de overhand. In dit artikel vertellen een aantal beleidsmakers en beheerders over 'hun duinen' en de problemen die daar spelen. Vooral de waterwinbedrijven zien hun taak verschuiven: de waterwinner ontpopt zich in toenemende mate als natuurbeschermer en -ontwikkelaar. Ook vlinders profiteren van deze ontwikkeling.

Visserij (LNV). Heijligers werkt bij de directie Natuur, Bos, Landschap en Fauna (NBLF) en maakt deel uit van de beleidsmakers in de sector gebiedsbescherming. "De planning is om voor 1998 alle duingebieden onder de natuurbeschermingswet te brengen," zegt Heijligers. "Momenteel valt ruim een kwart onder deze wet en er moet de komende jaren dan ook nog veel gebeuren."

"Bij deze gebiedsbescherming ben je niet specifiek met vlinders bezig, maar probeer je bijzondere natuurgebieden veilig te stellen. Aan die bijzonderheid dragen vlinders vaak bij. In het dynamische duinlandschap moeten bijvoorbeeld Grote parelmoervlinders en Heivlinders kunnen leven. Is dat niet het geval, dan is het gebied niet optimaal gerealiseerd en de vlinders geven door hun afwezigheid daarmee een signaal naar de beleidsmaker en beheerder."

Als de dynamiek hersteld is, draait de motor van de duinen weer en liften de vlinders mee

De duinen behoren tot een van de belangrijkste natuurgebieden van Nederland. Verschillende plante- en diersoorten die elders in Europa zeldzaam zijn, komen volop in het duingebied voor. Maar de duinen hebben ook andere functies. De duinstrook beschermt het achterland tegen het zeewater, waterwinbedrijven pompen er het drinkwater op voor miljoenen Nederlanders en de kuststrook trekt jaarlijks ontelbaar veel toeristen. Meer en meer worden deze andere functies getoetst aan de natuurwaarden en het natuurbelang klinkt beleidsmatig steeds beter door.

"Het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij zou liever vandaag dan morgen alle schadelijke invloeden uit de duinen weren. Maar maatschappelijk is dat niet haalbaar. In het gebied spelen vele belangen. Je hebt er met waterwinning te maken, met defensie, met recreatie, terwijl de duinen ook een heel belangrijke functie als zeewering hebben, die kunstmatig in stand wordt gehouden." Aan het woord is Wim Heijligers, beleidsmedewerker op het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en

Aantasting van de duinen

Ook als het hele duingebied beschermd is, behouden de duinen hun verschillende maatschappelijke functies. Deze functies stellen grenzen aan de ontwikkelingsmogelijkheden voor de natuur. Zo heeft de zeewerende functie eeuwenlang geleid tot het kunstmatig vastleggen van het stuivende zand. De natuurlijke dynamiek verdween hierdoor op veel plaatsen. Ook de waterwinning heeft de natuur in het verleden veel schade berokkend. Tot enkele decennia geleden pompten waterleidingbedrijven het natuurlijke zoete water uit de duinen en maakten er drinkwater van. Grote delen van het duingebied verdroogden hierdoor en de typische duinlevensgemeenschappen, bijvoorbeeld in de vochtige duinvalleien, kregen het zwaar te verduren. Planten verdwenen en dieren stierven uit.

Na verloop van tijd gingen de waterwinners over op het inbrengen van rivier- of IJsselmeerwater. Infiltratieplassen verschenen en ook dat tastte het oorspronkelijke landschap aan. Het ingebrachte

water was vaak voedselrijk en week sterk af van het oorspronkelijke duinwater. Veel duingebieden verruigden en de infiltratie betekende een nieuwe aanslag op het typische duinlandschap.

"Maar inmiddels is er veel veranderd," zegt Chris van Deursen van het NV PWN Waterleidingbedrijf Noord-Holland. Vroeger waren de taken van de waterwinmaatschappij wel tegenstrijdig. Waterwinning was de primaire taak en natuurbeheer was daar ondergeschikt aan. Onderhand zijn we 180 graden gedraaid: natuur is de toetssteen voor de waterwinning geworden." Van Deursen is werkzaam op de afdeling Informatie/interpretatie van NV PWN, de instantie die de scepter zwaait over het 5300 hectare grote Noordhollands Duinreservaat. NV PWN beheert het gebied namens de provincie Noord-Holland, en krijgt hierbij te maken met waterwinning, recreatie, zeewering en natuur. "De PWN is in 1920 door de provincie gesticht", legt Van Deursen uit. "In die tijd was het natuurlijke duinwater de enige drinkwaterbron en tot 1957 werd dit in de duinen gewonnen. Dit leidde plaatselijk tot catastrofale ontwikkelingen, tot absolute verdroging. De duinen bleken geen spons waar je onbeperkt in kan blijven knijpen. Vanaf 1957 zijn we daarom gaan infiltreren met sterk voorgezuiverd IJsselmeerwater."

Veranderende rol waterwinner

De PWN wint vandaag de dag vrijwel alleen nog infiltratiewater. De zoetwaterbel onder de duinen doet dienst als noodvoorraad. Verdroging door waterwinning is in het gebied verleden tijd, de grondwaterspiegel stijgt weer en binnenkort zijn de 210 hectare duinen waar water gewonnen wordt volledig hydrologisch geïsoleerd van de rest van het duingebied. Bovendien is de kwaliteit van het ingebrachte water tegenwoordig veel beter. Aan de randen van sommige infiltratieplassen groeien orchideeën en bloeit de Parnassia. Van Deursen: "Natuur en waterwinning zijn nu gelijkwaardig. Dat zit ook nadrukkelijk in de bedrijfsstructuur. Zowel de technische drinkwaterpoot als de natuurbeheerpoot heeft een eigen directeur."

Ook in Meijendel, het waterwingebied van de NV Duinwaterbedrijf Zuid-Holland (DZH), heeft de natuur geleidelijk meer in de melk te brokkelen gekregen. Het duingebied van 2000 hectare omvat 200 hectare infiltratiegebied. Hans Lucas (stafbureau Natuur- en Landschapsbeheer): "We begonnen water te winnen toen het natuur was, nu beschermen we de natuur onder het kopje waterwinning." Ook in Meijendel heeft de waterwinning een duidelijke ontwikkeling doorgemaakt. Winning van duinwa-

ter leidde tot verdroging, compenserende infiltratie had vervolgens verrijking en verruiging tot gevolg. Vanaf 1984 is het water dat in de infiltratieplassen komt schoner, de voorzuivering haalt vrijwel alle fosfaat uit het water. De randen van de plassen staan inmiddels ook niet meer vol met brandnetels, en op kleine schaal wordt (net als in het Noordhollands Duinreservaat) gewerkt met natuurvriendelijke diepte-infiltratie. De schadelijke invloed van de waterwinning is door dat alles verminderd en de functie waterwinning beschermt de duinen op veel plaatsen juist tegen bijvoorbeeld verstedelijking.

Procesbeheer

Maar voor de duinbeheerder zijn de problemen hiermee nog niet opgelost. Door waterwinning en zeewerende vastlegging van het duin is het gebied wel ingrijpend veranderd. Duinbeheerders proberen daarom dit proces terug te draaien en het gebied weer zoveel mogelijk in de natuurlijke staat terug te brengen. Bovendien spelen er externe problemen, zoals

foto: PWN

waterontrekking door de bollenteelt, luchtverontreiniging en verstedelijking van de omgeving. Dit alles vraagt om beheer, een beheer dat afgestemd is op de plaatselijke problemen. Rienk Slings, chef onderzoek en beheersadvies bij de PWN (sector natuurbeheer): "Ieder duingebied kent zijn eigen problemen en heeft een eigen karakter. In Meijendel speelt bijvoorbeeld de vergrassing een vervelende rol, in Voornes Duin de 'verstruweling'. In het Noordhollands Duinreservaat hebben we daar minder last van, en kunnen we ons richten op het herstel van natuurlijke processen en het ongedaan maken van natuuronvriendelijke ingrepen uit het verleden, bijvoorbeeld door het omvormen van de honderden hectaren naald-

Tegenwoordig wordt het water via infiltratieplassen in de duinen gebracht. Dit water zakt dan naar diepere lagen. Tijdens dit proces wordt het op een natuurlijke manier gezuiverd, zodat het weer kan worden opgepompt.

Door de oevers van infiltratieplassen zacht glooiend te maken ontstaan meer kansen voor allerlei planten en dieren.

bos." Het duinbeheer valt volgens Slings in drie categorieën uiteen. Als eerste is er het zogenaamde 'vergadertafelbeheer'. Slings: "Dat beheer richt zich op het tegengaan van negatieve invloeden van buitenaf. Door de besluitvorming te beïnvloeden, probeer je de negatieve invloed van bijvoorbeeld de bollenteelt of het oprukken van bebouwing tegen te gaan." Binnen het gebied zelf onderscheidt Slings twee beheersvormen: procesbeheer en patroonbeheer.

Wandelend door de duinen bij Casticum maakt Slings duidelijk wat procesbeheer inhoudt. In de verte jodelt een wulp en lacht een groene specht. De wind waait tussen de duintoppen, terwijl een torenvalk bidt boven de pollen gele helm. "Bij procesbeheer, tegenwoordig ook wel modieus natuurontwikkeling geheten, probeer je de natuurlijke dynamiek niet in de weg te staan, of eventueel op gang te helpen als er remmingen uit vroeger tijd zijn. Door de zeereep te laten stuiven, komt de motor van het duinvormingsproces weer op gang en ontstaan grote verstuvingen. Tegenwoordig zijn we niet meer zo bang voor ver-

stuiving en leggen we het zand bijna niet meer met helm of takken vast." Lopend door het duin laat Slings zien wat er gebeurt als wind en stuivend zand weer hun gang mogen gaan. Op verschillende plaatsen is het zand tot op het grondwater uitgestoven en ontstaan vochtige plekkjes of kleine plassen. Slings: "Het grote verhaal van de duinen is dat het beheer zich meer richt op processen dan op patronen. Zo'n vochtige duinvallei ontstaat vanzelf, pioniersoorten komen terug. In droge jaren gaat het weer stuiven en ontstaat er misschien zelfs een duinmeer."

Een bloemenzee voor vlinders

Achter een wandelend paraboolduin, dicht begroeid met weelderige helm, ligt zo'n klein meertje. Zand stuift langs de helling, een konijn duikt weg in zijn hol. Slings: "Zes jaar terug was dit nog een grote grasvlakte. Het ontstaat allemaal vanzelf. Wel zijn we inmiddels een beetje af van het romantisch idee dat een verstuving altijd doorgaat tot op het grondwater. In veel gevallen groeit zo'n stuifkuil van nature toch snel dicht." Iets verder zien we de zeldzame duinpaardebloemvegetatie, het leefgebied van drie soorten parelmoervlinders en de Kommavlinder. De voorjaarsduinen zijn nog kaal, alleen de eerste duinpaardebloemen en de vier soorten viooltjes bloeien al.

"Over een paar weken is het hier één bloemenzee," zegt Slings. "Een dergelijke plantengemeenschap is heel zeldzaam in Nederland. In een natuurlijke situatie blijft deze vegetatie lang bestaan, omdat er steeds kalkrijk zand overheen stuift. Parelmoervlinder en Kommavlinder vinden hier een ideaal leefgebied. Als beheerder hoeft je hier in grote delen van het reservaat niets te doen. De armoede, de konijnen en de wind doen het werk dat grote grazers of beheerders op andere plaatsen moeten doen."

Begrazing

Dat 'niets-doen'-beheer is alleen onder gunstige omstandigheden mogelijk. In het Noordhollands Duinreservaat speelt vervuiling geen overheersende rol, is de grondwaterstand weer bijna op het oude niveau, vergrast het duin niet en groeit het ook niet dicht met duindoorns. In Meijndel ligt de situatie anders. Procesbeheer staat ook daar op de agenda, maar vergrassing belemmert op veel plaatsen de natuurlijke processen. Bovendien zijn Hans Lucas en Rob Kramer niet gezegend met een flinke dosis konijnen, die het duin openhouden. Kramer: "Een belangrijk deel van de vergrassing ontstaat hier door zure regen.

Voorbeeld van een stuk stuivend duin in de Wimmenummerduinen.

Door een virusepidemie zijn we de meeste konijnen kwijtgeraakt en daardoor krijgt de vegetatie de kans om door te groeien. Voor ons was dat de reden om te gaan begrazen. Zelfs als de konijnen terug komen, krijgen ze het niet meer open."

De begrazing heeft in Meijndel (deels) de rol van het vroegere maaibeheer overgenomen. De grote grazers zorgen dat het duin open blijft, dat het geheel kruidenrijker wordt en dat ook de vlinders van het duin weer kansen krijgen. Lucas: "We streven hier in wezen naar het zijn gang laten gaan van natuurlijke duinprocessen, dat is ons ideaal. Maar in de praktijk is dat moeilijk. De duinen moeten dan eigenlijk in een groot gebied, vanaf de zeereep, kunnen stuiven en dat is iets dat voor de beheerders van zeewering maar langzaam acceptabel wordt. In ons eigen beheersgebied laten we verstuingen toe, maar door de vastliggende zeereep stuift het minder dan je zou verwachten." Het liefst zouden Lucas en Kramer niets doen, en de duinvormende processen aan het werk zetten. Lucas: "Ik zeg wel eens dat duinbeheer bij ons inhoudt: met een dikke sigaar en een glas cognac in een lekkere fauteuil zitten. Het enige wat je doet, is monitoren en zorgen dat de nevenfuncties waterwinning en recreatie het natuurgebeuren zo min mogelijk belemmeren."

Patroonbeheer

Een dergelijke comfortabele manier van beheren is lang niet overal mogelijk. In grote delen van het duingebied moet de beheerder wel degelijk uit de luie stoel, omdat er geen of beperkte mogelijkheden zijn voor 'onbeteugelde' natuur. In dergelijke gevallen moeten bepaalde waardevolle vegetaties kunstmatig in stand gehouden worden, door de derde beheersvorm: het patroonbeheer. In Voornes Duin heeft beheerder Jaap van Baarsen van Natuurmonumenten bijvoorbeeld geen tijd voor een sigaar en een glas cognac. In zijn duingebied van 800 hectare slaan veel struiken op, het verstruweelt. De waterstand is er hoog, verstuing treedt maar mondjesmaat op en om de waardevolle duingemeenschap in stand te houden moet de bosmaaier frequent uit de kast.

"De rem op de struweelvorming is verdwenen," legt Van Baarsen uit. "De konijnenstand is door myxomatose gedeceerd en ook de scherpe werking van de zee is minder geworden. De branding ligt door menselijke invloeden, zoals het aanleggen van een baggerdepot voor de kust, tegenwoordig ver van het duin." Kunstmatig probeert Van Baarsen daarom het half-open duinlandschap terug te brengen. Duinvalleien worden open ge-

rooid, beginnend bij de vochtige valleien en vandaar af door naar het drogere duin.

Bij de Schapenwei, de grootste vochtige vallei van Voornes Duin, waar de rondwielende windmolens van de Maasvlakte zichtbaar zijn en de tureluur roept, laat Van Baarsen het zien. "De helft van deze vallei was vroeger bebost. Geleidelijk hebben we het bos gerooid. Onder het struweel kwamen kleine duintjes te voorschijn. De openheid die hier van nature was, kwam terug. Door een follow-up-beheer van maaien, houden we het bij. Konijnen krijgen daardoor ook weer een kans." In de grote vallei ging de kievitenstand van vier naar veertig paar, en kwam de tureluur terug. "Voor vlinders is dit ook gunstig geweest," zegt Van Baarsen. "Je ziet hier bijvoorbeeld veel dikkopjes."

Ook in de achterliggende drogere duinen wordt de bosmaaier gebruikt. De droge duingraslandjes groeien anders in no-time dicht. "De viltige grasmat maaien we kleinschalig weg. Zo maken we het

foto: PWN

gebied weer toegankelijk voor de hulpbeheerder, het konijn," zegt Van Baarsen. Op verschillende plaatsen is het effect van dit gehak en gemaai goed te zien. Struweel is vanaf de paden gekapt, zandige duinhellinkjes komen vrij. Waar het eerst donker en beschaduwde was, vliegen nu zandbijtjes in de zon en bloeien duinviooltjes op zandige plekken.

Van begrazing wil Van Baarsen nog niets weten. Het gefaseerd maaien, het rooien en het stimuleren van de konijnenstand werkt goed. "Natuurlijk is het niet, dit mechanische beheer, maar je hebt hier geen andere mogelijkheid. Ik zie begrazing hier niet als oplossing: een koe vreet geen berken of elzen."

Op plekken in de duinen waar grassen overheersen, kunnen runderen, zoals deze Galloways, de vegetatie weer gevarieerder maken.

Bosomvorming

Naast de typische duinlandschappen, de duinvalleien en stuivende duinen, hebben de beherende instanties ook te maken met bos. Vooral in het Noordhollands Duinreservaat groeit veel onnatuurlijk naaldbos, resultaat van de werkverschaffing in de jaren dertig. Soms groeit dit bos op plaatsen waar eigenlijk helemaal geen bos kan groeien. Slings: "Naaldbos vormen we geleidelijk om naar natuurlijk duinbos. De dennen gaan er uit, eiken en meidoorns blijven staan. De structuur van het bos proberen we te verrijken, door omgevallen bomen te laten liggen, gaten te laten ontstaan en de randen minder strak te maken." Op plaatsen waar geen bos thuis hoort, streeft het PWN naar herstel van de oorspronkelijke duinvegetatie. Het bos wordt gekapt en de verstuiwing komt weer op gang.

Vlindervriendelijk duinbeheer

De beheerders van de drie duingebieden proberen ieder op hun eigen manier het duinlandschap te behouden of te herstellen. Procesbeheer waar dat kan en mag, begrazing als dat nodig is, mechanisch beheer als het niet anders kan. Vraag is natuurlijk wat dit voor vlinders allemaal betekent. Houden de beheerders rekening met deze insecten? Slings: "Procesbeheer, zoals bij ons, is per definitie vlindervriendelijk. De typische duinsoorten, zoals ook bepaalde vlindersoorten, kunnen het eigenlijk niet beter hebben. Zo leven de drie parelmoervlinders in het duinpaardebloemgrasland, en dat maakt deel uit van een onbeïnvloed duinsysteem. Daar moet je dus ook niet gaan begrazen, maar alleen verstuiwing toelaten." Door de duinvormende processen toe te laten of te stimuleren profiteren vlinders, maar ook andere insecten, zoogdieren en reptielen. Slings kijkt bij dit procesbeheer wel met een scheef oog naar vlinders, maar pleegt geen soortspecifiek beheer. "Bij bosomvorming kun je al wel vooruitlopen op het herstel van processen, door zo met zaag en bijl om te gaan dat alvast geschikte gebieden voor vlinders ontstaan, zoals open plekken in het bos en zonnige randen en zoomvegetaties."

Ook Lucas en Kramer richten hun beheer zelden op een soort(groep), maar kijken bij het beheer naar het hele landschap. Kramer: "Vlindervriendelijk beheer is beheer waarin duinvormende processen een kans krijgen. Door de toename van dynamiek hoop je een gevarieerd duinlandschap te krijgen, met de karakteristieke duinorganismen." Het beheer is dus zeker niet gericht op het

kunstmatig creëren van vegetaties of het in stand houden van waardplanten. Lucas: "Kijk je naar vlinders, dan kijk je naar het landschap. De problemen voor parelmoervlinders hangen samen met de algehele duinproblematiek, met vergras-sing. Door begrazing en verstuiwing doe je daar iets aan. De geschikte vegetatie komt terug en voor de vlinder is dat optimaal. In principe zijn verder de benodigde gradiënten al aanwezig, de duinen zijn nergens homogeen."

Van Baarsen denkt er al niet anders over. "Vlinders maken deel uit van een systeem en daar richt je het beheer op. Wel is het accent in de loop van de tijd verschoven. Vroeger keken we vooral naar de vegetatie, terwijl we recentelijk ook de insecten meer in het oog houden." Het mechanische beheer in Voornes Duin leidt ontegenzeggelijk tot meer kansen voor bijvoorbeeld de Kleine parelmoervlinder, het omvormen van het bos tot meer mogelijkheden voor de bos(rand)vlinders. "Vlinders hebben zon, voedsel, oriëntatiemogelijkheden en een infrastructuur nodig. Ze profiteren dus van het huidige beheer." zegt Van Baarsen. "Ik heb hier de Kleine parelmoervlinder zien terugkomen in het duingrasland. Bij de zonnige plekken in het omgevormde bos zie je weer Bonte zandoogjes en Eikepages."

Vlinders als signaal

Vlinders hebben bij dit alles naar de beheerder en beleidsmaker toe een duidelijke signaalfunctie. Gaat het beheer de goede kant op, neemt de variatie en dynamiek toe, dan floreert de vlinderstand. Samen met andere diergroepen geven ze een indicatie over de toestand van het duin. Slings: "Je gebruikt vlinders als algemene achtergrond. Ze vertellen hoe het ervoor staat met je systeem. Je zou je behoorlijk achter de oren moeten krabben als de stand van de Komma-vlinder of de parelmoervlinders opeens fors zou duikelen. Dat zou een duidelijk signaal zijn dat er iets mis is, en je kunt dan zoeken naar de oorzaak." Het volgen van de vlinderstand is daarmee een belangrijk hulpmiddel voor de duinbeheerder. In zowel Voornes Duin, Meijndel als in het Noordhollands Duinreservaat liggen daarom monitoringroutes. Lucas: "Onze routes liggen verspreid over verschillende duintypen en geven na verloop van tijd informatie over het begrazingsbeheer. Die begrazing wil je op verschillende manieren volgen. Naast de monitoring van de invloed op de vegetatie, worden vogels, vlinders en muizen gemonitord. Veranderingen in aantallen van deze dieren geven het effect op verschillende niveaus aan."